

HOZZÁSZÓLÁSOK

BARTHA ANTAL

Hozzászólás Mályusz Elemér előadásához

Ha csupán a legutóbbi évek történeti feldolgozásait, mint Artamonov M. I. vagy Minorsky V. újabb feldolgozását a kazár történetéről, avagy Dunlop D. M. száraz anyagközlő művét veszi kézbe a történész, akkor tudomásul kell vennie, hogy a magyarok VIII—IX. századi őshazája távolról sem volt földi paradicsom. A magyar törzsek a Kárpátokon túli hazájának területén nagy erők feszültek egymásnak mind az egyes népeken belül, mind pedig a különböző etnikumú népek egymásközötti viszonyában is.

Már önmagában a kazár uralom is súlyos terhet és fenyegetettséget tartogatott a Kazár Kaganátus érdekszférájában élő magyarok számára. A kazárok felől jövő nyomást a későbbiekben a besenyők oldaláról jelentkező és a magyar törzsek számára minden esetben tragikus kimenetelű támadások váltották fel. A besenyőktől annyira tartottak a magyarok, hogy a X. század első negyedében, amikor Bíborbanszületett Konstantin besenyő-ellenes szövetségre szólította fel őket, nem fogadták el a bizánci udvar ajánlatát, még oly áron sem, ha visszaszerezhetnék volna a besenyők által elfoglalt ősi szállásföldeket, melyek visszaszerzésének lehetőségét a bizánci követ megcsillogtatta a magyarok előtt. S e külső veszélyeztetettség körülményein kívül még számolnunk kell azokkal a gazdasági és társadalmi folyamatokkal, amelyek a magyar etnikumon belül az ősi közösségi formák szétfeszítésére irányultak, s amelyek a még megmaradt ősi társadalmi egységeket új tartalommal töltötték meg; tehát a magyar etnikumon belül is olyan erők hatottak, amelyek egy új korszak, új viszonyok előhírnökei voltak — így talán nem is tűnik túlzásnak a XI. századi *Ösgesta Scitica patria*-ról adott jámbor keresztény lelkeket elrettentő naív leírása. Természetesen a XI. századi gesta-író mit sem tudott az őshaza valóságos történelmi körülményeiről, vagy ha valamit tudott is, az nagyon bizonytalan ismeret lehetett, mert csak a modern történettudomány tárta fel azokat az állapotokat, amelyek a magyar nép hajdani őshazájában uralkodtak.

Mályusz Elemér véleményem szerint helyesen mutatott rá azokra a társadalmi és ideológiai okokra, amelyek az *Ösgestában* az általa idézett őshaza-képzettséghez vezettek.

Ami az előadásnak azt a részét illeti, amelyik az Anonymus korára, a XIII. századra kialakult haza fogalmát fejtegeti, visszavetítve azt az őshazáról kialakított új nézet credőire is, a következőket kívánom megjegyezni. Maga az előadás is felveti annak a gondolatát, hogy Anonymus haza-képzete a XIII. században a már formálódó nemesi *communitas* érdekeinek megfelelően alakult át a XI. századhoz viszonyítva. Úgy vélem, magának Anonymus művének a tanulmányozása elég meggyőzően bizonyítja azt, hogy mindennek előtt a nemesi érdekek messzi múltba történt visszavetítése jellemzi elsősorban Anonymust. Művében a nép önnállóan végrehajtója a nemzetség és törzsfők, fejedelmek kizárólagos akaratainak, akik nem mások, mint a XIII. századi kortárs-hatalmasságok X. századi elődei. Anonymus ezeknek a hatalmasságoknak történeti tetteit kívánta ragyogtatni. Azt pl. csak az újabb történetírásunk részletekbe menő finom vizsgálatai döntötték el, hogy amikor Kendnek Korcán (Kurszán) apjának tett szállásföld adományozásról beszél, nemcsak a geneológiai sorrendet cserélte fel, hanem a kend népe nemzetséget élő személynek, Árpád kortársának tüntette fel. Kurszán szakrális fejedelem reális személyét és a valóságban létezett X. századi szállásföld viszonyait Árpádtól kiinduló adománynak tüntette fel, holott éppen az ellenkezője az igaz; Árpád széttelepítette

a kend nemzetséget Kurszán halála után, miután lehetővé vált a rivális szakrális fejedelmi hatalmi csoportosulás felszámolása. A lényeg azonban itt is az, hogy Anonymus előkelő embert szerepeltetett még akkor is, mint az esetek többségében, ha nem volt tisztában a tényleges geneológiai viszonyokkal. Miért mondom mindezt? Azért, mert úgy vélem, a XI. és a XIII. század között a nép nem bizonyulhatott elég erősnek, hogy a haza fogalmának érzelmi elemeit tisztán megőrizhesse, s így e lényeges pontban befolyásolhassa az egész középkori magyar történetírást. A XIII. században mind a kereszténység, mind pedig a nemesség voltak olyan erők, hogy még a pogány őshazát is lehessen idealizálva ábrázolni, sőt csak ilyen idealizálva lehetett ábrázolni a pogánykori őshazát, mert hiszen az őshaza Anonymus keze nyomán, regényes elbeszélőmódjában a nemesség őshazájává lett. Anonymus jelentős kortársainak ősei, még ha a honfoglalás korában pogányok is voltak, nem származhattak a siralom völgyéből.

Ezzel kapcsolatban meg kell emlékezni a fehér-ló mondájáról, amelyben a haza szép, füve dús, vize édes. Valóban ez a monda ősi eredetű, s lehet, hogy még honfoglalás előtti elemeket is tartalmaz. Ismerve azonban a IX—X. századi mondaalkotó környezetet, nem alaptalanul tételezzük fel azt, hogy ez a monda a fegyveres kíséret környezetben alakult ki. Erre enged következtetni a Botond-monda is. Botond valóban népi figura. Anonymus kételkedve viszonyult konstantinápolyi kalandjának hitelességéhez, mert, úgymond, a história-írók könyvében nem találta, s csak a parasztok naív, hitelt alig érdemlő szavaiból ismerte meg Botond kalandját. A Botond-monda a XIII. században már a nép alsó rétegei közé leszállt folklorisztikus historikus monda volt. Ámde maga Botond, a X. századi magyar kalandozások egyik epizódjának mondai hőse, fegyveres csapat tagjaként követte el híres tettét. A monda keletkezése ezek szerint a X. század elejére nyúlik vissza, amikor a magyar társadalom feudális átalakulásának a folyamata intenzív irányt vett. A fegyveres kíséret pedig ennek az átalakulásnak egyik fontos tényezője volt. Ámde a társadalmi állapotok ebben a korban még nem rögződtek olyan kérelhetetlenül, mint a későbbi századokban. Szerencsés esetben köznépi származású ember is tagja lehetett a fegyveres kíséretnek, s maga a fegyveres kíséret sem szakadt el a néptől, nem idegenült el teljesen, mint a fegyveres hatalom képviselője, és ez tükröződött gondolati síkon is, amennyiben a nép még saját hőseit is látta, ünnepelte vagy siratta a fegyveres kíséret kalandjairól szóló mondákban, hősi énekekben. Az a környezet, amelyben a fehér ló legendája és a Botond-monda is keletkezett, kettős arculatú volt, már uralkodó helyzetet foglalt el, de még nem volt idegen a népek sem. A fegyveres kíséretnek ez a kettős arculata kifejezést nyert más népek hasonló mondavilágában is: pl. az orosz évkönyvek feljegyzéseiben is. Ha közelebről megnézzük a fehér-ló mondáját, akkor azt látjuk, hogy a ló pompás paripa, amelynek gazdag arany fékje és nyerge volt, tehát nem valamilyen szegényes környezetre utal a legenda. Amit a hazáról megtudunk ebből a mondából, azok olyan általános fogalmak, melyekből aligha lehet messzemenő következtetésekre jutni. Nem érdektelen az sem, mivé vált Anonymus kezén ez a monda. Anonymus több helyen is elszórva úgy iktatta be a mondának egyes elemeit regényes művébe, hogy az olvasó önkénytelenül is a feudális kori hűbéri adományozás, birtokba vevés, birtokba iktatás valamiféle burkolt célzását véli felfedezni abban az előadásban, ahogy azt Anonymusnál találjuk. Talán eredetében sem volt távol ez a monda a hűbéri birtokba iktatás ceremóniáját megteremtő társadalmi valóságtól. Talán éppen ez a körülmény iktatta el Anonymus éberségét ezzel az alapjában szintén naiv mondával szemben, míg a Botond-mondával kapcsolatban már gyanakvóvá lett, mert abban nem talált semmi olyat, amit összekapcsolhatott volna kora társadalmi szokásaival.

Valószínű, hogy a X. században a köznépi rétegek és a feudalizálódó uralkodó réteg gondolatvilágában a haza még ébreszthetett ha nem is teljesen azonos, de hasonló érzelmeket. Azt aligha tételezhetjük fel, hogy a hatalmas vagyonú Ajtonyban és a számtalan méneseit legeltető szolga pásztoraiban teljesen azonos érzelmeket és képzeteket keltett a szülőföld, a dús legelő és jóvízű folyók földje. A szülőföld képzetének az ősi formája a paraszti rétegekben őrződött meg, míg a feudalizálódott fegyveres kíséret, amely feudális nemességgé vált, lemondott, illetve kénytelen volt lemondani saját dicsőítő legenda- és mondakörről. Ez a mondavilág ugyanis szerves része volt annak a pogány képzeletvilágnak, amelyet talán már lehet ideológiának is nevezni, amely — amint azt más népek

hasonló mondavilágából tudjuk — magában foglalta a fejedelem elleni oppozíció lehetőségét is. A keresztény hittérítők különben sem túrték meg a pogány hitvilággal szerves egységet alkotó pogánykori historikus énekeket.

Igen érdekes gondolat kiindulópontjául szolgáltak Mályusz Elemér előadásában az Imperium, Sacerdotium és a Studium kapcsolatáról mondottak.

E vonatkozásban az előadó Huizingára hivatkozik, aki a Studiumot az egyház és az állam működésével egyenrangúnak tartja. Valóban a középkori állam- és egyházigazgatás nem lehetett meg a középkori műveltségben jártas értelmiség nélkül. A Studium elnyerése lehetőséget nyújtott az alsóbb rétegekből a felső kiváltságos rétegbe jutáshoz. S lehet, hogy a középkori nézetek szerint e három fogalom egyenértékűnek tűnt, mai ismereteink alapján mégsem tehetünk egyenlőségi jelet az egyházi és az állami gyakorlat valamint a Studium közé. Az előbbi kettő értéksorrendjét a középkor gyakorlata eldöntötte, illetve a mindenkori érdekeknek megfelelően rendezte, ám a Studium mindenképpen az előző kettő függvénye volt még akkor is, ha a tudás néha egészen kiváltságos helyzetet biztosított. A Studium középkori lényege az volt, hogy az előbbi kettő érdekeit kiszolgált. S a Studium látszategyenrangúsága csak addig terjedt, míg eme feladatát teljesítette. Ezt egyébként Mályusz Elemér is kihangsúlyozta előadásában, csupán utalni kívántunk az értéksorrendre.

S mi történt akkor, ha a középkori diákok nem a feudális rend normáinak megfelelően az uralkodó osztály érdekeit szolgálták, hanem megszerzett ismereteik révén kritikailag viszonyultak a középkor intézményeihez? Ebben az esetben a megszerzett Studium nem adott lehetőséget a normális értelmiségi pályára. E körülményre az előadó felhívta a figyelmet, amikor arról szökött, hogy a tanulmányaikat különböző okok következtében be nem fejezett diákok a köznépi rétegekben élő vágyak, érzelmek megszólaltatóivá váltak. E megszakadt értelmiségi pályafutás képviselőiből támadtak a középkor énekesei, akik a homályos eredetű népi hagyományokat új módon szököltatták meg, a hallgatóság szociális összetételének és hangulatának megfelelően szökötték a históriás vagy egyéb zsánerű dalaik fonalát. E dalokban helyet kaphattak — ha azt a hallgatóság igénye megkívánta — antifeudális, úr-ellenes kitételek. S ha ezekben a dalokban szerepeltek is a patria, a haza iránti érzelmek hangulati elemei, ezek inkább a szökött otthon, a családi tűzhely iránti vonzódást fejezték ki, mert ha a nagyobb területen együttélő társadalom képei elevenedtek meg a históriás énekekben, úgy az előadás hangvétele — amint azt a XV. századi Kont-monda is bizonyítani látszik — társadalmi, politikai jellegű volt.

A haza fogalmát a nemesség a maga számára sajátította ki, ami megfelelt a nemesség uralkodó helyzetének, az a haza fogalom, amely egyet jelentett az elnyomással, nem vonzotta a jobbágyparasztokat. Az előadó rendkívül élesen világított rá a Werböczy fogalmazta patria lényegére. Ez a haza a kiváltságosok otthona. Hogy miért? Azért, mert a honfoglaló ősök nem mindegyike egyforma hősiessen harcolt az új hazáért, s ezért egyesek nemesek, mások szökögk lettek. A haza azoké, akik vérüket hullatták a hazáért, tehát a nemeseké. Így vélekedett Werböczy. Anonymus a XIII. században még nem ilyen kategorikusan zárta ki a gens, a natio és a patria fogalmából a közrendűeket, de művében már ő is kora hatalmasságainak állított emléket, még hamis genealógia árán is. A nép nála dekoráció, hangtalan tömeg, amely ha meg is szólal, hangját letorkolja a középkori műveltségű gestaíró.

Ami tehát a haza és a nemzet fogalmát illeti, Anonymus és Werböczy között van continuitás, de amit a XIII. század regényes gestaírója nem mondott ki egészen, azt kimondta a XVI. század törvényeszerkesztője.